

Litt om keramiske produkter

Av Kirsten Tangen

Alt som er framstilt av leire - fra den enkleste leirpote til den fineste porselensfigur – er keramikk. Variasjonene dannes ved forskjellige tilsetninger. Ordet keramikk er avledet av det greske ordet for leire – *keramos* – og er egentlig en gradsangivelse av den fineste form bergartene forekommer i ...grus, sand, leire. Overalt hvor mennesker har utsatt leire for ild, har keramikk oppstått. Eldre keramikk kan dels i hovedgruppene leirtøy, fajanse, steintøy og porselen.

To begivenheter har vært spesielt viktige i den europeiske keramikks historie; da det første porselenet ble framstilt i Meissen i 1709 og da steintøyet ble oppfunnet i England 50 år senere. Porselen- og steintøyproduksjon kom til å legge grunnlaget for en rekke fabrikker i de fleste europeiske land. Noen av fabrikkene eksisterer fortsatt den dag i dag.

Leirtøy

Leirtøy (også kalt terrakotta = brent jord) er det teknisk sett enkleste av de keramiske materialene. Til det hører bl.a. uglasert takstein og blomsterpotter. Leirtøy er vanligvis rødaktig i fargen og porøst, slik at det suger til seg vann.

De første keramikere var kvinner

Leirtøyets historie i Norge går helt tilbake til steinalderen. Den høye kvaliteten på mange av funnene fra denne tiden, tyder på at arbeidet ble utført av fagfolk. Mange mener at de første profesjonelle keramikere var kvinner.

Gravgods forteller om et blomstrende pottemakeri i Norge i folkevandringstiden, fram mot 600-tallet. Så kommer et opphold på om lag tusen år. Av en eller annen grunn ser det ut til at pottemakerkunsten nesten helt opphørte i vikingtida, og det er ikke funnet spor etter virkelige pottemakerverksteder fra middelalderen.

Telemarks første teglverk

Først fra århundreskiftet 1600-1700, gjorde norske pottemakere seg igjen gjeldende. Den første som fikk privilegium til å drive teglverk og potteri i Bratsberg Amt (Telemark), var Didrich von Cappelen i 1741, på gården Dorholt i Lunde. Fra slutten av 1700-tallet og utover på 1800-tallet var det mange pottemakerier på bygdene, men mot slutten av 1800-tallet gikk tallet på pottemakere nedover igjen.

Gjenstandene ble ”røkt”

Glasur var lenge ukjent, men hvis det ble brukt feit trevirke ved brenninga, fikk gjenstandene et svart lag – de ble ”røkt”- noe som gjorde dem nesten vanntette. (Eks. ”Jydepotte”) Resultatet ble enda bedre hvis en først polerte med glattestein.

Den første glasuren

Etter hvert kom glasur i bruk. Glasur er et flytende stoff som has utenpå gjenstanden. Under brenninga smelter glasuren og fester seg til leirens overflate, og gjør den ugjennomtrengelig for veske. Den vanligste glasuren i eldre tid var laget av blyoksid, dvs. brent bly i form av et pulver.

Fajanse

Fajanse er et porøst gods som står leirtøyet svært nær. Fajanse dekkes med en tykk, hvit tinnglasur som er ugjennomsiktig, i motsetning til den tynne og gjennomsiktige blyglasuren.

Fra Persia til Faenza

Perserne var de første som framstilte leirgods av den kvalitet som vi kaller fajanse. Med islams ekspansjon på 700-tallet lærte spanierne kunsten. I løpet av 1500-tallet spredde godset seg fra Spania til resten av Europa via Italia, hvor byen Faenza ga det sitt navn. Fajanseproduksjonen nådde sitt høydepunkt i Frankrike og Holland på 1600- og 1700-tallet.

Delft i Holland

I Holland ble spesielt byen Delft kjent for sin fajanseproduksjon. Byen hadde god tilgang på leire, og det var kort vei til havn. På det meste var 30 fajanseprodusenter virksomme i byen samtidig, flest i hele Holland.

Blå-hvit Delft-fajanse

I 1602 ble Det hollandske Ostindiske Kompaniet opprettet, og snart begynte mengder av kinesisk porselen å strømme til landet. Det blåmalte kinesiske porselenet ble raskt populært og fajanseprodusentene gjorde sitt ytterste for å etterligne det. Slik fikk fajansen fra Delft sitt særegne uttrykk, med hvit glasur og blå dekor.

Den kinesiske inspirasjonen holdt seg utover på 1700-tallet, men det ble også laget fajanser i tidens gjengse europeiske dekor, og det blå-hvite ble komplettert med mangefarget gods. Motivene ble ofte hentet fra barokken; blomster, landskap og figurer. Produktene fra Delft ble spredd over hele Europa, også til Norge.

Det engelske ordet for fajanse er *Delft-ware*, noe som tydelig viser Delfts dominerende stilling i fajanseproduksjonen. Hvitt mønster mot blåhvitt bakgrunn ble kalt *bianco sopra bianco*.

Nordens første fajansefabrikk

I 1722 fikk Norden sin første fajansefabrikk - "Store Kongens Gade" - i København. Kongen selv var medeier.

Steintøy

Steintøyet ble oppfunnet i England omkring 1760. Det er lettere og sterkere enn fajanse og billigere enn porselen, som det forsøker å etterligne. Massen er så smidig at den kan deles og flettes. Snart gikk steintøyet sin seiersgang over hele Europa, og de gamle fajansefabrikkene måtte innstille i tur og orden. Allerede på slutten av 1700-tallet begynte middagsserviser av engelsk steintøy å komme i bruk i Norge.

Wedgewood

Mest kjent av de engelske steintøyprodusentene, er Josiah Wedgewood. Fabrikkens produkter i elegant, nyklassisk stil ble raskt en verdenssuksess. Særlig ble *Queens ware*, med sin kremgule glasur – *cream ware* – populært. Senere tok Wedgewood også i bruk en svart leire – basaltgods. Den egnet seg særlig godt til gjenstander laget etter antikke forbilder, men ble også brukt til kaffe- og teserviser.

Trykt dekor – en revolusjon

Etter hvert begynte Wedgewood å trykke dekoren på gjenstandene, i stedet for å male den for hånd. Den nye teknikken skulle komme til å revolusjonere keramikkproduksjonen. Sammen med mekanisert og industriell produksjon, la den grunnlaget for 1800-tallets massetilvirkning av keramiske produkter. Steintøy med ensfarget trykt dekor ble den typiske keramiske varen på 1800-tallet. Fra 1860-årene ble det populært med store serviser bestående av mange deler. Et riktig flott servise kunne bestå av så mye som 125 forskjellige deler.

Piletre-mønsteret

Spesielt ble trykte mønstre med kinesiske motiver svært populære. Et av mønstrene - *Old Willow* (piletre) - gjenforteller en gammel kinesisk legende. En fattig ung mann forelsket seg i den vakre datteren til en rik mandarin. Men pikens far ville ikke godta forbindelsen, og paret måtte flykte. I mønsteret ser vi dem på brua, forfulgt av faren, og siden i båten på veg over til hytta på øya i bakgrunnen. Til sist tar pikens far dem igjen og dreper begge, men sjelene deres forvandler seg til to duer som stiger opp mot himmelen. I Europa har motivet vært i bruk siden slutten av 1700-tallet.

Lusterdekor

Steintøyet kunne også males med emaljefarger. Det kalles lusterdekor. (Luster er fransk og betyr glans.) Fargespekteret gikk fra rødlig til kobber, sølv og gull. Teknikken stammer fra Bagdad på 800-tallet og har sitt utspring i islams forbud mot å spise av sølv- og gullgjenstander. I stedet ble det altså brukt maling som illuderer gull og sølv. Rundt 1900 kom det store mengder lustervarer til Norge, det meste importert fra England.

Egersund Fayancefabrik

Norges første steintøyprodusent - Egersund Fayancefabrik - startet opp i 1867. På tross av navnet, har fabrikken hele tiden produsert steintøy.

Porselen

Porselen er det edleste av de keramiske produktene. Godset skal være hvitt, gjennomskinnelig og klangfullt for å kunne kalles porselen. Fordi porselen er et svært homogent materiale, klinger det med ren tone hvis en slår på det.

Brennes to ganger

I motsetning til andre materialer, blir porselen alltid brent også før glasseringen. Temperaturen må være på minst 1250 grader, slik at massen "sintres", dvs. smelter sammen og blir hard og ugjennomtrengelig for væske. Når glasuren er lagt på, brennes godset enda en gang (1200 grader), slik at glasuren smelter inn i godset. Det blir altså ikke noe glasurlag som på andre keramiske produkter. Derved kan det heller ikke oppstå spenning mellom gods og glasur, og glasuren vil ikke krakelere. Dette er en av porselenets viktigste tekniske egenskaper.

Kinesernes oppfinnelse

Det var kineserne som først framstilte det produktet som europeerne senere skulle gi navnet porselen. Det skjedde så tidlig som under Tang-dynastiet (618-906). Under Ming-dynastiet (1368-1643) utviklet kineserne den blå underglasurmalingen. Hollandske ostindiafarere ble tidlig oppmerksomme på porselenet og begynte å ta det med til Europa. Snart skulle det blåmalte kinesiske porselenet bli en viktig inspirasjonskilde for fajanseprodusentene i Delft og resten av Europa.

Ostindisk porselen

I hundreåret mellom 1720 og 1820, ble det eksportert store mengder porselen fra Kina til Europa. Dette porselenet blir kalt ”ostindisk porselen” fordi det var ”ostindiafarerne”, dvs. de østasiatiske handelskompaniene, som brakte det med seg. Mye av det ostindiske porselenet har europeisk form og dekor, og iblant kjøperens initialer. Dessverre er kvaliteten varierende. Godset er ofte grovt og dekormalingen middelmådig.

Europeerne løser gåten

Lenge skulle porselensproduksjonen være kinesernes hemmelighet. Europeerne klarte ikke å finne ut hva porselenet bestod av. Det eneste som lignet var konkylien – eller *porcella* som den heter på italiensk – derav navnet porselen. Men i 1709 oppdaget kjemikeren Böttger i Sachsen, at porselen består av en spesiell hvit leire – *kaolin* (betyr leire på kinesisk) – med tilsetning av feltspat og kvarts. Da hadde man i mange år eksperimentert med å blande hvite leirer med pulverisert glass, men resultatet ble bare ett hvitt glassprodukt. Kort tid etter Böttgers oppdagelse ble Europas første porselensfabrikk – Meissen – etablert.

Dekor under glasuren

Opprinnelig ble alt porselen dekorert for hånd. Porselen kan males både over og under glasuren. Underglasurmaling skjer direkte på godset etter første brenning. Så glasseres gjenstanden og brennes på nytt. Den høye temperaturen ved brenningen (ca. 1200 grader) gjorde at det opprinnelig bare var en eneste farge som tålte brenningen – nemlig kobolt (blått). Først på 1880-tallet lyktes det å framstille nye underglasurfarger i grønne, grå og rosa nyanser.

Biskvi

Uglassert porselen kalles biskvi og var særlig populær i pyntefigurer i tiden fra 1870 og framover. Biskvi kan også males.

Kaffe- og tekoppen skiller lag

I begynnelsen var kaffe- og tekoppen ens. Opprinnelsen til vår kaffekopp er den kinesiske tekoppen, som er liten og uten hank og skål. Fra om lag 1730 ble det vanlig å bruke rette, høyere kopper til kaffe og større, videre kopper til te. Samtidig begynte porselensfabrikken Meissen å serieframstille større kaffe- og teserviser.

Porsgrunds Porselænsfabrik

Porsgrunds Porselænsfabrik ble etablert i 1885, på initiativ av reder og kjøpmann Johann Jeremiassen fra Porsgrunn. Allerede to år senere var produksjonen i gang. Produktene holdt førsteklases kvalitet fra første brenning. PP har vært, og er, landets eneste porselensfabrikk.

Underglasuren

PP's Kunstavdeling – eller ”Underglasuren” – ble opprettet i 1901. Avdelingen skulle lage gjenstander av høy kunstnerisk kvalitet. Opp gjennom årene har en rekke kjente norske kunstnere samarbeidet med avdelingen. Rose Martin var avdelingens første kunstneriske leder.

Nora Gulbrandsen

Den kanskje mest omtalte av PP's designere – Nora Gulbrandsen - ledet Kunstavdelingen fra 1927 til 1948. Hun satte sitt svært personlige preg på gjenstandene, det være seg serviser eller pyntegjenstander.

Kilder:

- Bugge/Kielland: Nordeuroæiske fajanser, Kristiania 1918
Bøe, Alf: Porsgrunds Porselænsfabrik
Cushion, J. P.: Pocket Book of English Ceramic Marks, London 1965
Eriksson, Gunilla: Europæisk porcelæn, København 1971
Gaustad, Randi: Gammel norsk stentøy fra Egersund, Oslo 1987
Grandjean, Bredo L.: Dansk Ostindisk porcelæn, København 1965
Honey, W. B.: Wedgwood Ware, London 1951
Huitfeldt, Johanne: Tekanner, Oslo
Porselenet fra Kina, Oslo 1978
Lie, Inger- Marie: Porsgrund Porselen i de tusen hjem, Larvik 1986
Liedgren; Rut: Staffordshirefigurer, Stkh. 1958
Nordenson, Eva: Engelsk pottemakeri, Oslo 1990
Opstad, Lauritz: Norsk pottemakeri, Oslo 1990
Polak, Ada: Gammelt Porsgrunds porselen, Oslo 1980
Racham, Bernhard: Early Staffordshire pottery. London 1951
Towner, D.: English Creamcoloured Earthenware, London 1957
Uldall, K.: Gammel Dansk Fajanse, København. 1961
Vingedahl, S. E.: Porslinsmärken
Williamson, G. C.: The Book of Famille rose, London 1927